

Грицан О.А.

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного, міжнародного та адміністративного права, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

Hrytsan O.A.

PhD in Law, associate professor at the constitutional, international and administrative law department, Law institute, Precarpathian national university named after Vasyl Stefanyk

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ОБМЕЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ З ВИПРОБУВАННЯ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ: ЕКОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

УДК 341.1: 349.6

Одним з основних факторів деградації навколишнього середовища у ХХ ст. несподівано вважають розробку, випробування та застосування ядерної зброї.

Ядерна зброя – це вибухові пристрої, що вивільняють енергію в результаті синтезу або розпаду атома. Шкода від потужної ударної хвилі і теплового випромінювання, спричинених ядерним вибухом, є значно більшою, ніж від використання інших видів зброї. На думку Міжнародного суду ООН [1], радіоактивне випромінювання та пов'язані з ним процеси є тими характеристиками, що роблять ядерну зброю потенційно катастрофічною. Наслідки від її застосування довготривалі, їх не можна обмежити в часі і просторі. Деструктивна потужність ядерної зброї здатна завдавати невимовні людські страждання, наслідки її застосування завжди мають транснаціональний характер, а також здатні завдавати шкоду теперішнім і прийдешнім поколінням.

Численні дослідження засвідчують величезний пагубний вплив ядерних вибухів на навколишнє середовище, зокрема на атмосферу й клімат, з потенційно серйозними наслідками для людей, рослин і тварин. Так, науково доведено існування трьох груп безпосередніх шкідливих наслідків для атмосфери, що можуть бути спричинені ядерним вибухом: 1) високе підняття великої кількості пилу, через який впродовж тривалого часу сонячне випромінювання в нижній частині атмосфери буде слабшим; 2) масштабні пожежі та викиди диму, виділення значної кількості оксиду азоту у стратосферу і як результат – виснаження озонового

шару; 3) вивільнення значної кількості небажаних хімічних сполук [2, с. 3]. Ймовірними наслідками також називають значне зниження середніх температур (від 10 до 25 градусів на північному континенті) і пов'язані з ними метеорологічні зміни, що у свою чергу, суттєво впливає на всю біосферу [2, с. 6]. Окремі новіші дослідження доводять, що ці проблеми є актуальними тільки при детонації тисяч одиниць ядерної зброї, і істотні порушення екологічної рівноваги слід очікувати лише в межах районів, які безпосередньо постраждали від одного або декількох ядерних вибухів і радіоактивних опадів [3, с. 92]. Проте навіть в цьому випадку можна стверджувати, що в місцях ядерних випробувань шкода довікільлю завжди буде значною.

Як зазначено в короткому викладі результатів роботи Віденської конференції з гуманітарних впливів ядерної зброї (2014), вплив детонації ядерної зброї, незалежно від причини, не обмежуватиметься національними кордонами, може мати регіональні і навіть глобальні наслідки, викликаючи руйнування, смерть, серйозну і довгострокову шкоду для навколишнього середовища, клімату, здоров'я людини [4]. Окрім цього, будь-який етап виробничого циклу ядерної зброї може призвести до забруднення довкілля через хімічні речовини, що використовуються у її виробництві.

Окремі питання правової охорони довкілля в рамках режиму нерозповсюдження ядерної зброї стали об'єктом дослідження ряду російських учених (П. В. Комаров, Є. О. Сидорова, І. І. Синякін) та зарубіжних дослідників (Gro Nystuen, Annie Golden Bersagel, Stuart Casey-Maslen). Без'ядерний статус України можна розглядати як імовірну причину незначного інтересу вітчизняних представників правової доктрини до екологічних проблем випробування ядерної зброї. В українській науці міжнародного та екологічного права такі дослідження мають фрагментарний характер і представлені в окремих підручниках або статтях (І. М. Жаровська, О. В. Задорожній, Н. Р. Малишева, М. О. Медведєва, Ю. С. Шемшученко та ін.).

Метою статті є аналіз чинної міжнародної правової бази, якою встановлюється режим обмеження ядерних випробувань, та її роль у забезпеченні охорони навколишнього середовища.

Випробування ядерної зброї з правової точки зору можна розглядати як дослідницьку діяльність, яку держави організують в умовах мирного часу на власних територіях або територіях, на які не поширюється суверенітет жодної із держав. У зв'язку з цим правові вимоги щодо обмеження ядерних випробувань можна розділити на дві групи: ті, що стосу-

ються державних територій, та обмеження (заборони) тестувань ядерної зброї на міжнародних територіях.

Варто зауважити, що гіпотетичне застосування ядерної зброї однією державою на території іншої неможливо розцінювати в якості ядерного випробування. Разом з тим, з екологічної точки зору як тестування, так і військово застосування ядерної зброї може завдати рівнозначної шкоди для навколишнього середовища. До прикладу, в 1997 р. експерти МАГАТЕ відзначили підвищену радіоактивність продуктів харчування з атола Бікіні і не рекомендували його подальшого заселення, хоча останні випробування ядерної зброї на атолі проводилися в 1958 р. Багаторічні випробування на Семіпалатинському полігоні спричинили руйнування ландшафту, вилучення земель із сільськогосподарського обігу, забруднення ґрунтів радіонуклідами на великих площах, а кількість онкохворих у прилеглих регіонах у 2 рази вище, ніж у середньому по країні.

Міжнародні договори з охорони навколишнього середовища у цій сфері можна також класифікувати залежно від елемента навколишнього середовища, щодо якого ними передбачена охорона: 1) договори щодо охорони атмосфери (якості повітря, озонового шару, зміни клімату); 2) договори щодо охорони гідросфери (морської і прісної води); 3) договори щодо охорони літосфери (землі та мінеральних ресурсів), 4) договори щодо охорони біосфери (життя в будь-якій із інших сфер). Радіологічні забруднення, спричинені ядерними випробуваннями, можуть торкнутися будь-якої із цих чотирьох сфер, і, як правило, поширюються на усі з них за допомогою екологічних циклів, повітряних і водних потоків, а також через мігруючі види [5, с.14].

Про катастрофічність наслідків, які несе у собі випробування та застосування ядерної зброї для навколишнього середовища і людини, міжнародна спільнота не замислювалася майже до кінця 50-х років. Першими актами, якими на універсальному рівні було здійснено спробу обмежити випробування ядерної зброї, можна вважати Конвенцію про відкрите море (1958) та Договір про Антарктику (1959).

Конвенція про відкрите море прямих заборон щодо випробування ядерної зброї не містить, проте зобов'язує країни-учасниці співпрацювати з компетентними міжнародними організаціями у вживанні заходів щодо попередження забруднення моря або повітряного простору над морем внаслідок будь-якої діяльності, яка включає застосування радіоактивних матеріалів або інших шкідливих речовин (ч.2 ст. 25).

У статті 1 Договору про Антарктику зазначається, що Антарктика повинна використовуватись тільки в мирних цілях. Договором забороне-

ні будь-які заходи військового характеру, зокрема такі, як створення військових баз і укріплень, проведення військових маневрів, а також випробування будь-яких видів зброї. Відповідно до ст. 5 в Антарктиці також забороняються будь-які ядерні вибухи і виділення в цьому районі радіоактивних матеріалів. Водночас Договором не виключається можливість з метою здійснення наукових досліджень за участю всіх сторін угоди укладати міжнародні договори, які би передбачали проведення ядерних випробувань в мирних цілях. Тому екологічного спрямування обмеження ядерних випробувань, визначені Договором про Антарктику, у цілому не мають.

5 серпня 1963 р. у Москві було укладено Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, у космічному просторі і під водою – так званий «договір про заборону ядерних випробувань у трьох середовищах». Як випливає із преамбули, метою укладення договору стало, з-поміж іншого, бажання сторін покласти край зараженню середовища, яке оточує людину, радіоактивними речовинами. Кожна держава-учасниця договору зобов'язується заборонити, запобігати і не здійснювати будь-яких випробувальних вибухів ядерної зброї та будь-яких інших ядерних вибухів у будь-якому місці, що знаходиться під її юрисдикцією або контролем: а) в атмосфері; за її межами, включаючи космічний простір; під водою, включаючи територіальні води та відкрите море; б) в будь-якому іншому середовищі, якщо такий вибух може спричинити випадання радіоактивних опадів за межами територіальних кордонів держави, під юрисдикцією або контролем якого проводиться такий вибух. Також учасники договору зобов'язуються утримуватися від спонукання, заохочення або участі в проведенні будь-яких випробувальних вибухів ядерної зброї та будь-яких інших ядерних вибухів, які проводилися би в будь-якому зі згаданих середовищ, або мали би вказані наслідки.

Як зазначається в науковій літературі, хоч договір обмежується атмосферою, космічним простором і морським середовищем, він гарантує, що ядерні випробування не завдаватимуть шкоди і морським екосистемам [6, с. 15]. Проте основне значення цього договору полягало в тому, що до його укладення саме атмосферні випробування завдавали найбільшу шкоду довкіллю та здоров'ю людини. У зарубіжній літературі висловлюється небезпідставна думка, що заборона на випробування ядерної зброї в атмосфері на сьогодні викристалізувалася у звичаєву норму [5, с. 3].

Разом з тим, договір не забороняє випробувальних ядерних вибухів під землею, що активно практикувалися державами. У наступні роки підземні ядерні випробування досягали величезних потужностей і не раз

приводили до викиду в атмосферу радіоактивних речовин за межами територій держав, які здійснювали тестування.

У 1967 р. було прийнято Договір про принципи діяльності держав по дослідженню і використанню космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла. Відповідно до ст. 4 держави-учасниці договору зобов'язувалися не виводити на орбіту навколо Землі будь-які об'єкти з ядерною зброєю або будь-якими видами зброї масового знищення, не встановлювати таку зброю на небесних тілах і не розміщувати її в космічному просторі будь-яким іншим чином. Також було закріплено положення, що Місяць та інші небесні тіла повинні використовуватися виключно в мирних цілях, а випробування на них будь-яких видів зброї забороняється.

У тому ж році держави Латинської Америки підписали Договір про заборону ядерної зброї в Латинській Америці (Договір Тлателолко), норми якого невдовзі були закріплені на універсальному рівні в Договорі про нерозповсюдження ядерної зброї.

Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (1968) не містить жодного положення, у якому би йшлося про охорону довкілля. Така охорона здійснюється лише опосередковано, через мінімізацію можливостей держав здійснювати ядерні випробування. Ст. 1 Договору забороняє державам, що володіють ядерною зброєю, передавати цю зброю або контроль над нею неядерним країнам, а також допомагати у її виробництві чи придбанні. Ст. 2 зобов'язує неядерних учасників договору не одержувати ядерної зброї, не виробляти її і не добиватися з цією метою будь-якої допомоги.

Наступним документом, який встановлював певні обмеження на випробування ядерної зброї, став Договір про заборону розміщення на дні морів і океанів та в його надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення (1971). Держави-учасниці договору зобов'язалися не встановлювати і не розміщувати на дні морів і океанів та в його надрах за зовнішньою межею зони морського дна будь-яку ядерну зброю або будь-які інші види зброї масового знищення, а також споруди, пускові установки і будь-які інші пристрої, спеціально призначені для зберігання, випробування або застосування такої зброї. Зобов'язання стосуються також зони морського дна, за винятком тієї її частини, що належить до прибережних держав або знаходиться під її територіальними водами. Як справедливо зауважується в літературі, основним недоліком договору стало те, що він встановлює лише режим часткової демілітаризації зазначених середовищ, при цьому не поширюється на будь-яке інше водне середовище [7, с.179].

У травні 1973 року в Міжнародному суді ООН вперше було порушено дві справи щодо випробування ядерної зброї: Австралія проти Франції та Нова Зеландія проти Франції. Справи стосувалися негативних наслідків від випробувань в Тихому океані ядерної зброї французьким урядом. Зокрема, йшлося про те, що такі випробування спричиняють випадання радіоактивних опадів на територію Австралії, Нової Зеландії, островів Кука, Ніуе і Токелау. Уряди Австралії та Нової Зеландії просили Суд винести рішення про те, що продовження атмосферних випробувань ядерної зброї в південній частині Тихого океану несумісне з існуючими нормами міжнародного права, і постановити, щоб уряд Франції припинив їх. У результаті Суд зобов'язав уряд Франції утриматися від подальшого випробування ядерної зброї на цій території. Надалі Франція у формі різноманітних публічних заяв, зроблених у 1974 році, оголосила про свій намір після завершення серії випробувань в атмосфері повністю припинити проведення такого роду випробувань.

Важливим кроком у забезпеченні охорони довкілля стало підписання 3 липня 1974 року між СРСР і США Договору щодо обмеження підземних випробувань ядерної зброї (набув чинності 11 грудня 1990 року). Договором було заборонено проведення підземних випробувань ядерної зброї потужністю понад 150 кілотонн. Сторони зобов'язалися здійснювати всі дозволені випробування тільки в межах спеціально позначених районів для випробувань, використовувати національні технічні засоби контролю, не чинити перешкод аналогічним засобам контролю іншого боку, погодилися обмінюватися необхідною інформацією для уточнення оцінок потужності вибухів.

Договір про діяльність держав на Місяці та інших небесних тілах (1979) у ст. 3 закріпив обов'язок держав-учасниць не виводити на орбіту Місяця або на іншу траєкторію польоту до Місяця або навколо неї об'єкти з ядерною зброєю, а також не встановлювати і не використовувати таку зброю на поверхні Місяця або в його надрах. Варто зауважити, що саме після прийняття цього договору величезний простір, доступний для освоєння людською діяльністю, але не належний території жодної із держав – Антарктика, космічний простір, дно морів та океанів, оформився у зону, вільну від ядерної зброї.

Нарешті у 1996 році було укладено Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань. У преамбулі документу, з-поміж іншого, сказано, що цей Договір зможе відіграти вагомий роль у справі захисту навколишнього середовища. Кожна держава-учасниця згідно з Договором зобов'язується не допускати жодних ядерних вибухів на території, що

знаходиться під її юрисдикцією або контролем, а також утримуватися від спонукання, заохочення або будь-якої участі у проведенні будь-якого випробувального вибуху ядерної зброї і будь-якого іншого ядерного вибуху. Проте до сьогодні договір так і не набув чинності, що засвідчує неготовність ядерних держав до його виконання.

У квітні 2014 року Маршаллові Острови звернулися до Міжнародного суду ООН з позовами проти Великобританії [8], Пакистану [9] та Індії [10], обвинувачуючи ці держави в порушенні Договору про нерозповсюдження ядерної зброї і відповідних звичаєвих норм. У позові проти Великобританії мова йшла про те, що майже через п'ять десятиліть після підписання і ратифікації Договору про нерозповсюдження ядерної зброї ця держава, як і раніше, зберігає і постійно модернізує свій ядерний арсенал. Це, на думку Маршаллових Островів, свідчить про неспроможність Великобританії виконати свої зобов'язання відповідно до Договору, а також звичаєвих міжнародно-правових зобов'язань, що стосуються переговорів з припинення гонки ядерних озброєнь і ядерного роззброєння. У поданні проти Індії Маршаллові Острови зазначають, що на їх території впродовж 1946-1958 років було проведено 67 ядерних випробувань. Їх наслідки відображаються дотепер на людській популяції і навколишньому середовищі. Зокрема, велика кількість онкологічних захворювань виникає через вживання зараженої їжі та води. У жовтні 2016 року Міжнародний суд ООН залишив справу без розгляду по суті, оскільки не виявив підстав для спору між державами.

Таким чином, упродовж останніх 60-и років в питаннях правового регулювання тестувань ядерної зброї міжнародна спільнота пройшла шлях від незначних обмежень на міжнародних територіях до спроби повної заборони будь-яких ядерних випробувань. Це свідчить про певну еволюцію розуміння шкідливості такої діяльності для здоров'я людини та навколишнього середовища. Основною метою укладення договорів про обмеження ядерних випробувань було й залишається забезпечення колективної безпеки, термін «навколишнє середовище» в їх текстах трапляється рідко або відсутній. Хоч міжнародна спільнота створила прогресивну правову базу, спрямовану на обмеження діяльності щодо тестування ядерної зброї, проблемним питанням залишається забезпечення виконання окремих зобов'язань. Зокрема, як слушно зауважують в науковій літературі, недотримання Російською Федерацією положень Будапештського меморандуму ставить під сумнів ефективність усього механізму ядерних гарантій, запровадженого в рамках Договору про нерозповсюдження ядерної зброї [11, с.19]. За таких обставин реалізація

міжнародно-правових приписів щодо припинення ядерних випробувань, із врахуванням глобальних екологічних загроз, які несе в собі ядерна зброя, залишається важливим завданням на перспективу.

1. *International Court of Justice, The Hague: Advisory Opinion of 8 July 1996: Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons*. Retrieved from <http://www.icj-cij.org/docket/index.php?sum=498&p1=3&p2=4&case=95&p3=5>
2. *The Effects on the Atmosphere of a Major Nuclear Exchange (1985)*. Washington DC: National Academy Press.
3. *Effects of Nuclear Earth-Penetrator and Other Weapons (2001)*. Washington DC: National Academy Press.
4. *Vienna Conference on the Humanitarian Impact of Nuclear Weapons 8 to 9 December 2014. Report and Summary of Findings of the Conference, presented under the sole responsibility of Austria (2014)*. Retrieved from <http://www.mofa.go.jp/mofaj/files/000062699.pdf>
5. *Nuclear Weapons under International Law: An Overview (2014)*. International Law and Policy Institute, Geneva Academy of International Humanitarian Law and Human Rights.
6. *Protecting the environment during armed conflict. An inventory and analysis of international law (2009)*. UNEP.
7. Zadarozhniy O.V., Medvedyeva M. O. (2010). *Mizhnarodne pravo navkolyshnoho seredovyshcha [International environmental law]*. Kyiv: Vyd. dim "Promeni" [in Ukrainian].
8. *Obligations concerning Negotiations relating to Cessation of the Nuclear Arms Race and to Nuclear Disarmament (Marshall Islands v. United Kingdom) (2016)*. Retrieved from <http://www.icj-cij.org/docket/index.php?p1=3&p2=2&case=1600>
9. *Obligations concerning Negotiations relating to Cessation of the Nuclear Arms Race and to Nuclear Disarmament (Marshall Islands v. Pakistan) (2016)*. Retrieved from <http://www.icj-cij.org/docket/index.php?p1=3&p2=2&case=159>
10. *Obligations concerning Negotiations relating to Cessation of the Nuclear Arms Race and to Nuclear Disarmament (Marshall Islands v. India) (2016)*. Retrieved from <http://www.icj-cij.org/docket/index.php?p1=3&p2=2&case=158>
11. Olena Sviatyn & Oleksiy Sviatyn. *Bydapeshtskiy memorandum ta yoho spivvidnoshennya z Dohovorom pro nerozpovsiydzhennya yadernoyi zbroyi [The Budapest Memorandum and Its Interrelations with the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons]*. – Viche, 20, 15-20 [in Ukrainian].

Грицан О. А. Міжнародно-правові обмеження діяльності з випробування ядерної зброї: екологічний аспект

У статті розкрито сучасний стан міжнародно-правового забезпечення охорони довкілля від наслідків тестування ядерної зброї. З цією метою проаналізовано положення окремих міжнародних договорів, якими встановлено обмеження на випробування ядерної зброї (серед яких – Конвенція про відкрите море (1958), Договір про Антарктику (1959), Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, у космічному просторі і під водою (1963), Договір про принципи діяльності держав по дослідженню і використанню космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла (1967), Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (1968), Договір про заборону розміщення на дні морів і океанів та в його надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення (1971), Договір щодо обмеження підземних випробувань ядерної зброї (1974), Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань 1996)), а також міжнародну судову практику в цій сфері.

Ключові слова: ядерна зброя, ядерні випробування, навколишнє середовище, міжнародний договір.

Hrytsan O. A. International legal limits in nuclear weapons testing: ecological aspect

In the article it is researched the modern condition of the international legal provision of environmental protection from nuclear weapons testing consequences. With this aim the author analyses the regulations of separate international treaties establishing the limits for nuclear weapon testing (among them the Convention on the High Seas (1958), the Antarctic Treaty (1959), the Treaty Banning Nuclear Weapon Tests in the Atmosphere, in Outer Space and Under Water (1963), the Treaty on Principles Governing the Activities of States in the Exploration and Use of Outer Space, including the Moon and Other Celestial Bodies (1967), the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons (1968), the Treaty on the Prohibition of the Emplacement of Nuclear Weapons and Other Weapons of Mass Destruction on the Sea-Bed and the Ocean Floor and in the Subsoil thereof (1971), the Treaty on the Limitation of Underground Nuclear Weapon Tests (1974), the Comprehensive Test Ban Treaty (1996)), as well as international court practice in this area.

Keywords: nuclear weapons, nuclear testing, environment, international treaty.